

“УГАМ-ЧОТҚОЛ” МИЛЛИЙ БОҒИ ВА “ҲИСОР” ҚЎРИҚХОНАСИГА ТУТАШ ТОҒЛИ ХУДУДЛАР ЯЙЛОВ ЎСИМЛИКЛАРИ ҚОПЛАМИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

Аннотация: В этой статье представлен краткий обзор первых научных и прикладных исследований, проведенных в рамках проекта ПРООН по теме: “Устойчивое использование природных ресурсов и лесного хозяйства в ключевых горных регионах, важных для глобально значимых видов биоразнообразия” на 2017-2021 годы. В то же время были сформулированы рекомендации относительно уровня растительного покрова пастбищ, прилегающих к Угам-Чаткальскому национальному парку и Гиссарскому заповеднику, культурного и технического состояния пастбищ, деградации и улучшения деградации пастбищ.

Annotation: This article presents a brief overview of the first scientific and applied research carried out in the framework of the UNDP project on the theme: “Sustainable use of natural resources and forestry in key mountain regions important for globally significant biodiversity” for 2017-2021. At the same time, recommendations were made on the level of vegetation cover of pastures adjacent to the Ugam-Chatkal National Park and Gissar Reserve, floral and technical condition of pastures, degradation and improvement of pasture degradation.

Кириш. Аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини чорвачиликни ривожлантириш орқали қондиришда республикамизнинг табиий яйлов ва пичанзорлари муҳим табиий манба ҳисобланади. Афсуски, охириги йилларда яйлов ва пичанзорларнинг аксарият қисмида маҳсулдорликнинг турли даражада пасайиш тенденцияси кузатилмоқда. Шу боисдан ушбу ҳудудларда ўсадиган ўсимлик дунёси ҳолатини янгича асосда ўрганиш, деградацияга учраган майдонлар улуши, ўсимлик қоплами билан қопланганлик даражаси, сув билан таъминланганлик (қудуқлар ва бошқа манбалар) ҳолати, чорва молларини боқишнинг яйловларга салбий таъсири, уларни боқиш муддати ва меъёрларини дунё таърибасидан келиб чиққан ҳолда такомиллашган асосда ишлаб чиқиш ва қатъий бошқаришни йўлга қўйиш, камайиб бораётган озуқабоп ва доривор яйлов ўсимликларини уларнинг уруғчилигини ривожлантириш орқали сақлаб қолиш ҳамда

оқилона фойдаланиш самарадорлигини оширувчи стратегик менежмент тадбирларини ишлаб чиқиш жуда муҳимдир.

Бу борада 2017-2021 йилларга мўлжалланган БМТ Тараққиёт дастури (БМТТД) Глобал Экологик Жамғарма ҳамкорлигида “Тоғли минтақаларда табиий ресурслар ва ўрмон хўжалигидан барқарор фойдаланишнинг глобал аҳамиятга эга бўлган биохилма-хилликдаги аҳамияти” мавзусидаги лойиҳа доирасида илмий ва амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Тадқиқот объекти ва услублари. Тадқиқот объекти Оҳангарон туманидаги “Угам Чотқол” Миллий боғи ҳамда Шахрисабз туманидаги “Ҳисор” қўриқхонаси билан чегарадош ҳудудларининг яйлов ўсимликлари ҳисобланади. Геоботаник изланишлар ушбу соҳада кенг қўлланилиб келинаётган услублар [3, 4] асосида амалга оширилди. Тоғли ҳудудлар яйловларининг ўсимликлар билан қопланганлик даражаси бўйича ArcGIS дастуридан фойдаланилган ҳолда

1:25 000 масштабдаги электрон рақамли хариталар тузилди.

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси. Олиб борилган тадқиқотларда мавжуд яйловларнинг бугунги кундаги хусусиятлари аниқланди. Бу борада тадқиқотлар мақсадидан келиб чиққан ҳолда яйловлар ҳосилдорлигини ҳисоблаш, ноозуқабоп ўсимликлар кўпайиб кетишининг олдини олиш, яйловларга чорва молларини тартибсиз боқиш ва озуқабоп ўсимликларни эътиборсиз териш ҳамда шулар орқали келиб чиқадиган тупроқ юзасининг зичланиши ва эрозияга учраши каби ҳолатлар ўрганилди.

Дастлабки тадқиқотлар дала ишларини бажариш давомида ҳудуддаги яйлов ўсимликларининг турлари, нобоп ерлар, топталган ерлар, ўсимлик ўсмайдиган қоялар аниқланиб, қишлоқ хўжалик харитасига туширилди. Тадқиқотларда ҳудуднинг табиий-метрологик шароитлари, яъни яйлов тупроқлари, сув билан таъминланганлик (булоқлар ва бошқа манбалар) даражалари ўрганилди.

Шунингдек, яйлов хилларининг ҳар бири хариталарда тўлиқ ёритилди ва ҳар қайси яйлов ўсимлик турларида ҳосилдорлик даражасини аниқлаш учун турларнинг сони ва сифати ҳисобга олинди. Кам учрайдиган ва ноёб ўсимликлардан ҳам гербарий намуналари тайёрланди. Бундан ташқари, ҳар бир ердан фойдаланувчи фермер хўжалиklarининг ер майдонлари чегарасига аниқлик киритилди.

Дала тадқиқотларида 36 та нуқтадан асосий ва 50 та қўшимча бута, ярим бута ва йирик ўтлар учун трансект тузилиб, майда ўтлар учун 50 та ўриш майдончаси белгилаб олинди. Олинган ўсимликлар намуналари асосида яйлов ўсимлик турларининг ўртача ҳосилдорлиги, қуруқ ем-хашак ҳосилдорлиги, озуқа бирлиги учта мавсум бўйича аниқланди [1, 2].

Ўрганилган ҳудудларда тарқалган озуқабоп ем-хашак ўсимликлар ва уларнинг ўсиш шароити ҳамда флористик таркиби асосида жами 7 та яйлов гуруҳи, 7 та яйлов типи ва 16 та яйлов турларига ажратилди.

Ўрганилган "Угам-Чотқол" миллий боғи ва "Ҳисор" қўриқхонасига туташ тоғли ҳудудлар умумий хусусиятлари бўйича чорва моллари деярли емайди-ган яйлов ўсимликларидан оққурай (*Psoralea drupacea*) ва бурган (*Artemisia scoparia*) ўсимлигининг улуши 10-15% гача етиши аниқланди. Тадқиқотларда ушбу ҳудудларда юқоридаги ноозуқабоп турларнинг кўпайиши ҳисобида озуқабоп ўсимлик турларининг камайганлиги қайд қилинди. Аҳоли яшаш ҳудудлари ва чорва кўраларига яқин бўлган яйлов-

ларда чорва моллари йилнинг барча мавсумларида меъёридан ортиқ боқилганлиги сабабли ўсимликлар қоплами бирмунча сийраклашган. Ўрганилган ҳудудлар яйловлари 20-30 йил аввалги ҳолати билан солиштирилганда, яйлов ўсимликлари ҳосилдорлиги 1, 5-2 ц/га камайганлиги, эрозияланиш 5-6%, чангалзорлашганлик даражаси 8-10% га кўпайганлиги аниқланди. Шунингдек, аҳоли яшаш ҳудудларига яқин майдонларда чорва моллари меъёридан ортиқ боқирилиши натижасида ўсимликлар репродуктив фазасидан олдин еб йўқотирилиши сабабли, ушбу ҳолат ўсимликларнинг авлод давомийлигига жиддий салбий таъсир кўрсатган.

Олинган маълумотлар асосида ўсимликлар дунёсини ўрганиш ва ўсимлик дунёси объектлари давлат кадастри бўйича геоахборот тизимини шакллантириш учун 1:25 000 масштабда электрон рақамли яйлов хариталари тузилди.

Юқорида таъкидланганидек, дастлабки тадқиқотлар асосида ўрганилган ҳудудлар учун геоботаник яйлов хариталарини ишлаб чиқиш, деградацияга учраган ҳудудларни аниқлаш, яйловларда амалий босимни камайтириш мақсадида, ўрганилган Тошкент вилояти Оҳангарон туманидаги "Угам Чотқол" Миллий боғи ҳамда Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз туманидаги "Ҳисор" қўриқхонаси билан чегарадош ҳудудларида маҳаллий аҳоли учун яйловлардан самарали интеграциялашган тарзда фойдаланиш режасини тайёрлаш ҳамда чорва молларини боқишнинг биохилма-хилликни сақловчи усуллари бўйича

таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди [1, 2].

Яйловларни қайта тиклаш бўйича таклиф ва тавсиялар:

- инқирозга учраган яйловларни қайта тиклаш мақсадида озуқабоп ўсимликларнинг бирламчи уруғчилик майдонларини ташкил этиш;

- яйловларда чорвани тартибли интеграциялашган алмашлаб боқиш тизимини жорий қилиш;

- деградацияга учраган майдонлардаги ўсимликлар хилма-хиллигини кўпайтириш, бу борада ўтлоқларда кам истеъмол қилинадиган ўтларни озуқа жиҳатидан қимматлироқ бўлган (эспарцет, астрагал, изень, терескен, шувоқ) ўсимликлар билан алмаштириш тадбирларини жорий этиш;

- фермер хўжаликлари ва яйловдан фойдаланувчилар кооперативлари томонидан маълум ҳудудларни симтўсиқлар билан ўралган яйлов уруғчилиги майдонларини ташкил этиш ҳамда қишлоқ учун заҳира сифатида пичанзорлар яратиш ижобий самара беради.

Ўз навбатида мазкур тадбирларнинг мажмуавий амалга оширилиши натижасида ҳозирги кунда интенсив фойдаланилаётган яйловларда қимматли озуқавий ўсимликлар турлари кўпайишига эришилади, яйлов ўсимликлари маҳсулдорлиги 10-12 ц/гача ошади.

**М. Рузметов, б. ф. н.,
"Ўздаверлойиҳа" ДИЛИ
мустақил изланувчиси
(DSc),**

**У. Назаркулов, и. ф. н.,
БМТД ва ГЭЖ координатори,**

**М. Норқулов,
"Ўздаверлойиҳа"**

Адабиётлар:

2017-2021 йилларга мўлжалланган БМТ Тараққиёт дастури (БМТТД), Глобал Экологик Жамғарма ҳамкорлигидаги “Устойчивое использование природных ресурсов и лесного хозяйства в ключевых горных регионах, важных для глобально значимых видов биоразнообразия” лойиҳаси доирасида бажарилган геоботаник тадқиқотлар ҳисоботи / Тузувчи М. Норқулов. - Тошкент, 2018. - 32 б.

М. Норқулов, С. Батирова. Яйлов ўсимликлар дунёсини ўрганиш // “Иқлим ўзгариши шароитида ер ресурсларини барқарор бошқариш”. Республика илмий-амалий семинар мақолалар тўплами. - Тошкент, 2017. - Б. 406-409.

Методические указания по геоботаническому обследованию естественных кормовых угодий Узбекистана / Отв. руковод. А. И. Гранитов главный геоботаник отдела пастбищ института по землеустройству “Узгипрозем”. - Ташкент, 1980. - 170 с.

Общесоюзной инструкции по проведению геоботанических обследований природных кормовых угодий и составлению крупномасштабных геоботанических карт. - Москва: Изд-во “Колос”, 1984.

УДК: 631. 51:632. 51

Ғаллачилик сирлари

ТУПРОҚҚА ИШЛОВ БЕРИШДА РЕСУРС ТЕЖОВЧИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ БЕГОНА ЎТЛАР ВА ДОН ҲОСИЛИГА ТАЪСИРИ

Аннотация: Биринчи йили 30-35 см шудгорлаб, кейинги 2-3 йилларда 14-16 см да чизеллаб экиш, шу тариқа ресурстежовчи технологияни қўллаш далада бир ва кўп йиллик бегона ўтларни 44, 4 ва 39, 2 %, 6, 9-4, 6 % га камайтириб, дон ҳосилини 59, 7-51, 0 ц/га бўлишини таъминлаш имкониятлаш мумкин.

Кириш. Қишлоқ хўжалик экинлари етиштириладиган агроценозда бегона ўтларга қарши курашишда ва уларнинг тарқалишини олдини олишда ерга асосий ишлов бериш асосий ўринни эгаллайди. Шудгорлаш жараёнида тупроққа ишлов бериш усуллари такомиллаштириш, шу жараёнда инновацион тамойилга таяниш ғаллазорлардаги бир, икки ва кўп йиллик бегона ўтларнинг 50-60 фоизини йўқотиш имконини беради [3, 4]. Чуқур шудгорлаш албатта кўп миқдорда энергия сарфлашни талаб этади. Шу боис бу тизимда ҳам инновацион тамойилни, тежамкор агротехнологияларни қўллаш зарур

Материаллар ва методлар. Тойлоқ туманидаги “Муҳаммадмурод Маҳмаддиёр”

фермер хўжалигининг типик бўз тупроқлари шароитида тупроққа турли ишлов бериш усуллари ва чуқурликларининг бегона ўтлар ва кузги буғдой ҳосилига таъсирини ўргандик. Дала тажрибалари 6 та вариантда 3 такрорликда олиб борилди. Ҳар бир тажриба вариантнинг узунлиги 70 метр, эни 8, 4 метр, ҳар бир пайкалчанинг майдони 588 м², шундан ҳисобга олингани 244 м² ни ташкил этиб, барча тажриба вариантлари кетма – кет, систематик равишда бир ярусда жойлаштирилди[2].

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Дала тажрибаларини биринчи йилида тупроққа асосий ишлов беришдан олдин, вариантлар бўйича жами бегона ўтлар 63-73 дона /м², шундан кам йилликлар

54-64 дона/м² ва кўп йилликлар 7-11 дона/м² да аниқланган бўлса, бу кўрсаткичлар тажрибанинг иккинчи, айниқса, учинчи йилида фақат шудгор қилинган майдонларда бирмунча камайганлиги (жами, 40-60 ва 11-66, шундан бир йилликлар 43-51; 36-55; кўп йилликлар 7-9 ва 5-11 дона/м²) аниқланди. Тупроққа ишлов бериш чизел билан 14-16 см чуқурликда ёки юза 4-6 см ишлов берилган пайкалчаларда бегона ўтлар сони йилдан-йилга кўпайганлиги ҳисобга олинди.

Тажриба даласида кузги буғдой бегона ўтларига қарши қўлланилган тупроққа асосий ишлов бериш усуллари ва чуқурликларининг ўртача уч йилдаги (2015-2017) таъсири натижаларига қараганда, шудгорлашни 30-35 см, жами бегона ўтлар миқдорини дастлабки кўрсаткичига нисбатан 41, 8 % га, шундан, кам ва кўп йилликларни тегишлича 44, 4 ва 39, 2 % га ёки биринчи йили шудгорлашни 30-35 см чуқурликда,